

ДЕМОКРАТІЯ В АФІНАХ: ШЛЯХИ СТАНОВЛЕННЯ

О.Г. Козинець
кандидат історичних наук,
завідуюча кафедри історії та теорії
держави і права, конституційного
та адміністративного права
Чернігівського державного
інституту права, соціальних
технологій та праці

Серед актуальних проблем розвитку держави і права, на наш погляд, була, є і на невизначений час залишиться проблема демократизації суспільства, політичного режиму, державного ладу. Не зважаючи на те, що з часу виникнення поняття “демократія” пройшло близько трьох тисяч років єдиного визначення цього поняття на сьогодні не існує. Потрібно відмітити, що сучасні визначення демократії формувались століттями і пройшли тривалий час становлення та загартування в різних країнах за різних історичних умов. Історія політичних вчень містить багато теорій різних вчених, які давали визначення демократії, а історія окремих держав містить не менше зразків втілення цього поняття в життя.

Найвищого розвитку в період стародавності демократія досягла в Афінах, і являла собою найбільш розвинену історичну форму рабовласницької демократії, але вона була далекою від ідеальної, оскільки крім того, що спиралась на інститут рабства, до того, ще й була досить складним та суперечливим явищем. Відомі різні політичні форми демократії від поміркованої до “крайньої”, які відхилялись у бік тиранії, охлократії, аристократії та ін. Не дивлячись на те, що афінська демократія проіснувала всього сто п’ятдесят років із усієї багатовікової історії Греції, вона стала зразком на всі часи.

Потрібно відмітити, що історія Стародавньої Греції розвивалася майже одночасно і у взаємозв’язках з історією країн Стародавнього Сходу таких як Єгипет, Вавилон, Індія, Китай та ін. На Балканському півострові в

VIII тис. до н. е., особливо на півдні та на островах, існувало вже відносно розвинене суспільство, зокрема високорозвинена крито-мікенська культура і писемність. Водночас у цей період, як свідчать стародавні джерела, відбуваються постійні великі переміщення народів. Так, наприкінці III тис. до н. е. у центральну та південну частини Балканського півострова з півночі переселяються племена ахейців та іонійців, а в XII ст. до н. е. – грецькі племена дорійців. У I тис. до н. е. давньогрецькі племена остаточно переселились і сформувались. Отже, на півночі Греції і частково в середній частині проживали еолійці. Східну частину середньої Греції, Аттику та деякі острови заселяли іонійці. Ахейці оселились на півночі та в центрі Пелопоннесу, а на півдні - дорійці. Упродовж тривалого часу греки розмовляли на різних діалектах, а єдина мова в них сформувалася лише в період еллінізму (період в історії Східного Середземномор'я, Передньої Азії та Причорномор'я з часів завоювання Олександра Македонського (334-324 рр. до н.е. до 30-х рр. до н.е.) - О.К.).

Географічне становище Греції (тепле море, берегова лінія з численними затоками, безліч островів тощо) сприяло розвитку мореплавства, рибальства, морської торгівлі. Економічному розвитку Греції сприяла і близькість до країн Стародавнього Сходу, які були економічно і культурно більш розвиненими.

Отже, в XI-IX ст. до н. е. греки жили ще на стадії первіснообщинного ладу. Населення поділялося на роди, кілька родів об'єднувалися у фратрію, а кілька фратрій – у плем'я, так звану філу. Племена вже об'єднувалися в невеликі народи, але родові відносини ще були міцними. Людина, котра не належала до якогось роду, перебувала поза суспільством, вона ніким і нічим не захищалась.

Так, з часом на території Балкан виникло багато невеликих так званих міст-держав (полісів). Форми правління у них були різними. Спочатку здебільшого виникали тиранії, які були недовготривалими. Поваливши владу аристократії і відкривши простір для діяльності демосу, тирані втрачали свою

владу і виявлялися непотрібними. Після повалення тиранії в найбільш економічно розвинених полісах зазвичай демос встановлював нові форми правління. Зокрема, у тих полісах, де майнове розшарування громадян було порівняно незначним, виникала стародавня демократія (“демос” – народ, “кратос” – правління, влада), а в тих полісах, де майнове розшарування виявилось різким, а вплив багатіїв значним, виникала олігархія (тобто влада небагатьох). Демократія й олігархія, які виникли в VI ст. до н. е., повністю розвинулися в V ст. до н. е., тобто вже в наступному, класичному періоді.

Отже, на території Греції з розкладом первіснообщинного ладу утворилося багато порівняно невеликих держав з різними формами правління, серед яких найбільш могутніми і впливовими були Афіни і Спарта.

В Афінах установилась форма правління демократична республіка. Предметом дослідження в даній статті є шляхи становлення афінської демократії.

Афінська держава виникла у південно-східній частині Балканського півострова, так званій Аттиці. Аттика – кам’янистий півострів, майже без родючих земель, зате там була якісна глина, родовища срібла, свинцю, мармуру. Природні умови сприяли розвитку виноградарства, маслинництва та скотарства. Населення активно займалося й торгівлею, вимінюючи ремісничі вироби на зерно. Тут поселилися племена іонійців і виникло багато міст-полісів, які між собою вели постійні війни, що гальмувало процес об’єднання та зумовлювало пізнє утворення державності. Серед полісів Аттики на перше місце незабаром виходять Афіни, де, як і в інших грецьких общинах, діяла рада старійшин, басилевс, народні збори.

Еволюція давньогрецької державності тривала багато віків, що обумовлювало особливу розвинутість та завершеність форм інститутів політичної системи Стародавньої Греції. Історичні корені афінської демократії як форми держави беруть свій початок у часи військової демократії “гомерівського” періоду (XI-IX ст. до н.е. – О.К.).

Виникнення Афінської держави пов'язують з ім'ям легендарного героя Тезея. Серед заходів, здійснених Тезеєм, які викликали утворення держави, першим було об'єднання чотирьох племен з центром в Афінах (синойкізм – О.К.), а це в свою чергу привело до утворення центрального правління. Другим – поділ населення за родовою ознакою на три групи (евпатриди, деміурги, геомори).

В Афінах царське правління спочатку змінилося олігархічним (близько 752 р. до н. е.), коли верховним правителем замість басилевса став архонт, якого обирали строком на десять років з осіб царського роду. Надалі ж відбулося розділення влади архонтів між трьома, а пізніше – між дев'ятьма, яких обирали зі всіх знатних людей роду (евпатридів) на строк до одного року. Був створений ареопаг як орган законодавчої та судової влади. Він займався охороною законів, веденням найважливіших державних справ, здійснював верховний суд і розправу у випадках порушення громадського порядку. До ареопагу обиралися знатні і багаті.

У родових групах тодішніх Афін, окрім знаті, що володіла переважно землею, були ремісники (деміурги), землероби (геомори) і торговці. Вони-то і склали народну масу, обділену політичними і майновими правами, гноблену багатими землевласниками. Безперервні хвилювання в місті, утворення різних угруповань створювали реальну загрозу встановлення в Афінах тиранії. Проте верх узяла демократична тенденція, що одержала своє твердження в організованій боротьбі за справедливий писаний закон і відміну того звичаєвого права, яке служило всевладдю олігархії.

Історія демократичного розвитку афінської держави чітко простежується через основні, які історично змінювалися і були взаємозв'язані процесом демократизації закони: Солона, Клісфена і Перикла. Показово, що ці закони часто діяли незалежно від мінливостей політичної боротьби. Навіть під час правління в Афінах тирана Пісистрата і його синів демократичні інститути залишалися у силі.

Солон почав свою діяльність, коли був вибраний “примирителем” і архонтом з повноваженнями проведення необхідних реформ. Це була радикальна міра, яка полягала у відміні всіх боргів, що забезпечувалися землею. Ті ж, хто за борги потрапив в особисту залежність, були звільнені. Солоном були також вжиті заходи до того, щоб повернути на батьківщину всіх тих, хто за борги був проданий за межі Аттики або вимушений ховатися. Потім він заборонив укладання боргових угод, в яких борг забезпечувався б особою боржника. Сейсахфія (відміна всіх боргів) була найрадикальнішою реформою, яка розчистила шлях для подальших перетворень Солона. Ним були внесені істотні зміни в сімейне і родове право (закон про сиріт-спадкоємниць і закон про спадкування, який дозволяв за відсутності дітей розпорядитися майном по заповіту, чим був завданий удар родовій замкнутості).

Але найголовніше в реформах Солона, що позначилося і на суспільному устрої і державному правлінні – це те, що Солон обмежив земельну власність, щоб перешкодити зосередженню її в руках небагатьох землевласників. Крім того, були врегульовані взаємостосунки сусідів по землеволодінню, користуванню джерелами води, встановлені правила, що стосуються торгівлі.

Солон допустив свободу асоціацій для релігійних, торгових і інших цілей. Важливе значення мало законоположення, що давало право кожному громадянину скаржитись на несправедливість, і не тільки тому, кому було нанесено збиток, але і будь-якій іншій особі, сторонньому скаржнику.

Нововведення Солона чисто політичного характеру були направлені на те, щоб оберегти місто від політичної смути, від захоплення влади різними підпільними групами, що використовують як політичну індиферентність мас, так і масові безлади. Законодавчо була встановлена вимога до кожного громадянина, щоб під час хвилювань і усобиць він примикав до однієї з партій, що борються, легально і відкрито. Той, хто

не виконував цього розпорядження закону, піддавався атимії, тобто позбавленню цивільних прав, а у виняткових випадках – довічному вигнанню з міста і конфіскації майна.

Реформи Солона були першим значним кроком на шляху демократизації афінського поліса. Проте при всій своїй прогресивності Солон не задовольнив основної вимоги селян – не зробив переділу землі і не зрівняв в політичних правах бідних і багатих.

Він розділив всіх громадян на чотири розряди, за майновою ознакою, причому лише перші три розряди – землевласники, відмінні один від одного розмірами урожаю, який отримували, могли посідати державні посади, а вищі посади – архонтів, членів ареопагу – лише громадяни першого розряду. Громадянам же четвертого розряду був відкритий доступ в народні збори для участі у виборах, але без права бути вибраними і в гелії (суді присяжних).

Солон створив також новий орган державного управління – Раду чотирьохсот, що щорічно обирався з громадян перших трьох розрядів по сто чоловік від кожної філи. По суті це була поступка родовій знаті, один з проявів половинчатості реформ Солона. Зберіг він також і раніше існуючий ареопаг – оплот родової аристократії, до складу якого входили колишні архонти. За ареопагом було залишене право нагляду за дотриманням закону і контролю за діяльністю народних зборів.

Для зміцнення демократичних починань Солон створив народний суд – гелією, вищу судову інстанцію в державі, наділену правом виправляти і відміняти рішення вищих посадовців, заслуховувати їх звіти після закінчення терміну служби. Цей орган став сильним оплотом демократії, оскільки формувався, у відмінності від інших органів, з представників всіх чотирьох розрядів. З часом, крім обширної судової влади, він набув і вирішальне значення в здійсненні законодавства і контролю за діяльністю посадовців.

Державний лад, встановлений Солоном, зберігався без змін протягом 30 років. Але потім під впливом тимчасового успіху реакції родовиті сімейства повернули собі владу. Число архонтів було збільшене до десяти, п'ять з яких повинні були вибиратися від евпатридів, три – від геоморів і два – від деміургів.

Солон, провівши реформи, розробивши і оголосивши свої закони, під загрозою встановлення тиранії виїхав з Афін, узявши обіцянку, що його реформи будуть задіяні в суспільстві і державі.

Після того, як Солон залишив Афіни боротьба між олігархами і силами демократії проходила із змінним успіхом. Закінчилася вона тим, що, спираючись на озброєну силу і користуючись підтримкою селянських мас, один з представників багатого і знатного роду, Пісистрат, захопив державну владу і став одноосібним правителем – тираном. Правління Пісистрата і його синів продовжувалося близько п'ятдесяти років. Проте серйозних змін політична система Афін за цей час не зазнала. Збереглися всі раніше існуючі установи, як і раніше щорічно вибиралися архонти, збиралися ареопаг і народні збори.

Але невід'ємною частиною тиранії стали відкриті акти насильства, і правопорушення, що привели до відкритого виступу як знаті, так і широких верств афінського суспільства, які очолював Клісфен. Спільними зусиллями афінянам вдалося вигнати Пісистратіда Гіпія і покласти край тиранії. Спроби аристократії захопити владу за допомогою спартанських військ закінчилися невдачею. Піднялися народні маси, спартанці були вигнані з Афін, і влада передана Клісфену, який у 509 р. до н.е. був вибраний архонтом і здійснив ряд реформ державного ладу, які привели до ліквідації залишків родового ладу і одночасно значно обмежили владу багатих. Він ввів територіальний поділ населення і створив єдину структуру політичної організації держави з єдиними цивільними правами незалежно від майнового положення, роду занять і

місцеперебування. Завершив Клісфен і об'єднання Аттики в єдине політичне ціле з розрізнених і ворогуючих між собою груп і поселень.

Кожну філу (об'єднання родів) Клісфен розділив на три третини (тритії) і встановив територіальний склад філ так, що кожна філа була не суцільною територією, а з'єднанням трьох окремих територіальних одиниць. Таким чином, в кожній філі дві третини виявлялося за міським населенням або за населенням, що тяжіло до міста, і лише одна – за населенням сільським. Отже, більшість була забезпечена за містом у протигагу селу, де вплив родової знаті був особливо сильним. Але і село одержало на віки “охоронну грамоту” від розорення і політичного безправ'я.

Тритії ділилися на деми. У кожному демі був виборний староста – демарх, що відав справами дема і виконував постанови його зборів. Дем користувався правом самоврядування в місцевих справах, в державному ж управлінні деми брали участь переважно через філи. Члени Ради, розширеної до п'ятисот, обиралися в демах порівну між десятьма філами, і весь склад Ради ділився протягом року на десять секцій по філам.

Кожен афінський громадянин, що досяг вісімнадцяти років, був закріплений за тим демом, при якому мав осілість при складанні перших при Клісфені списків – демотів. Це право громадянства залишалося у силі і для його нащадків. Звання демота давало право повного громадянства, якого б походження демот не був. З того часу офіційним ім'ям афінського громадянина, окрім особистого, була назва його дема.

Таким чином, територіальна одиниця ставала одиницею політичною. Дем не тільки вибирав посадовців поліса, але і користувався достатніми правами самоврядування. Дем з його демархом і іншими місцевими властями, з його зборами, землями і культом виховував громадянина і підтримував його на політичній арені.

Створив колегію стратегів, яка з часом стане одним з найважливіших органів державної влади Афін.

Для попередження незаконного захоплення влади, а також зловживань нею ким-небудь з посадовців Клісфен ввів так званий ostracism (або “суд черепків”). За допомогою цієї процедури народні збори дістали можливість виганяти на десять років громадян, які, на думку міста, набули надзвичайний вплив у державі або стали небезпечними для демократії.

Подальша демократизація державного ладу Афін відбулася у V ст. до н.е., після закінчення греко-персидських війн. Демос добився усунення від влади реакційної партії аристократів і досить повної політичної участі в державних справах. Ареопаг, як оплот землевласницької знаті, члени якого призначалися довічно з тих, що були архонтами, був позбавлений права накладати вето на рішення народних зборів. Право контролю за посадовцями і нагляду за виконанням законів перейшло від ареопагу до Ради п'ятисот і народних зборів і, що особливо важливе, до гелієї. Скоротилася також і судова компетенція ареопагу. За ним залишилися лише релігійні справи і судовий розгляд справ за звинуваченням у вбивстві, яке вважалося у греків святотатством і образою богів.

Ще під час греко-персидської війни відбулися істотні зміни у вищому ешелоні влади Афін. Влада першої особи в державі – архонта – стала колегіальною, а потім обрання архонтів шляхом голосування було замінено обранням за допомогою жеребкування в народних зборах. Одночасно колегія архонтів втратила своє колишнє значення унаслідок утворення колегії десяти стратегів. Спочатку стратеги були керівниками військових сил держави, але компетенція їх значно розширилася і вони перетворилися на найвпливовіших посадових осіб афінської держави. Саме посада стратега стала вищою завдяки можливості впливати на законодавство, скликати народні збори, вирішувати багато питань зовнішньої політики (укладення договорів і оголошення війни),

внутрішньої політики унаслідок широкого кола адміністративних, фінансових, військових, судових повноважень. Стратеги мали також кримінальну юрисдикцію по військових справах і право накладати покарання, включаючи смертну страту за зраду, а також нагороджувати і ховати з почестями за рахунок держави тих, хто ліг на полі битви. До того ж право посідати цю посаду надавалося кілька разів підряд. Так, Перикл обирався стратегом п'ятнадцять разів підряд.

Особливої уваги заслуговує процедура обговорення і ухвалення законів, встановлена в Афінах.

Щорічно на перших народних зборах року можна було робити пропозиції про зміну законів і видання нових. Збори відкритим голосуванням вирішували, чи вважають вони за необхідне вносити зміни в існуючі закони чи ні. Якщо рішення ухвалювалося, громадянин, що вніс пропозицію, одержував право представити в Раду п'ятисот відповідний проект закону. Вона давала свій висновок за проектом, після чого останній надходив на затвердження третіх народних зборів даного року. Одночасно він виставлявся для загального ознайомлення на одній з площ Афін.

У разі схвалення законопроекту народними зборами той надходив у суд присяжних – гелією і тут, в особливій колегії номофетів, піддавався остаточному розгляду. Народні збори призначали п'ять особливих офіційних захисників старих законів – синдиків, або синегорів. Далі все йшло у формі судового процесу: ті, хто пропонували законопроект виступали в ролі обвинувачів старих законів, а синдики – в ролі їх захисників. Остаточне рішення ухвалювалося голосуванням, причому у разі схвалення законопроекту він ставав законом.

До гелієї переходило не тільки право вето, втрачене ареопагом, але і право остаточного вирішення питання про ухвалення закону. Така процедура забезпечувала стабільність законодавства і гарантувала достатньо кваліфіковане виявлення переваг нових законопроектів,

дотримання гласності, зіставлення різних думок за і проти, обґрунтованість необхідності ухвалення такого закону з погляду практики, яка його застосовує.

Посадовці в Афінах обиралися з числа громадян відкритим голосуванням на народних зборах або займали посади за жеребкуванням. Посади державних скарбників і членів судових органів заміщалися за жеребом. Їх число поступово зростало. Кидали жереб щодо всіх охочих виставити свою кандидатуру, причому користувалися для жеребкування бобами двох кольорів: чорними і білими.

Ніхто не міг посідати дві посади одночасно або одну і ту ж посаду двічі. Виняток становили військові посади, включаючи посаду стратега.

Широка виборність, включаючи жеребкування, гласність, відкритість рішень, які приймалися і постійний нагляд за діяльністю адміністрації – все це перешкоджало виникненню в Афінах бюрократії. Не дивлячись на те, що посади, як правило, були оплачуваними, для їх заняття потрібен певний ценз – володіння нерухомістю, що створювало умови матеріальної незалежності, хоча і відносної, для того або іншого посадовця. Колегіальні посади переважали над одноосібними. Багато питань розв'язувалися колективно, а між різними посадовцями, як правило, не було ієрархічної супідрядності. Така підлеглість існувала лише в армії і на флоті. Але навіть військові посадовці були підзвітні.

Усі посадовці після закінчення терміну служби повинні були надавати звіт про свою діяльність на займаній ними посаді, у тому числі і про фінансово-розпорядчу. Посадові звіти приймалися спеціальною колегією, а потім перевірялися судом і ним затверджувалися. До затвердження звіту громадянин, що перебував на посаді, не міг бути вибраний на іншу посаду, виїхати за межі держави, а також не мав права розпоряджатися своїм майном.

Завершальним етапом демократичного будівництва в Афінах вважається час, коли Перикл посідав посаду стратега. За Перикла відбулося подальше зниження цензу для заняття посад. Роль Ради п'ятисот, народних зборів і гелієї підвищилася, перш за все, за рахунок активнішої участі в їх роботі громадян. Головною і найхарактернішою реформою Перикла є введення грошової винагороди – членам Ради, війську і флоту, платня присяжним за участь у засіданнях гелієї. Все це забезпечувало широку участь громадян в управлінні державою. Платня за відправлення обов'язків судді перешкождала тому, щоб суд опинився в руках найзнатніших і багатших громадян.

Демократизм внутрішньої політики Перикла був прямим слідством демократичного державного устрою і способу життя Афін. Його правління було часом розквіту демократії в Афінах.

Таким чином, в Афінах напівгромадська, напівдержавна форма правління в протиборстві народних мас з олігархією протягом віків розвивалася і набирала силу, поступово перетворюючись на демократичну державу-поліс з цілком реальними державними і правовими інститутами. Ні авторитетна царська влада, ні диктатура тирана не одержали в Афінах перспективи для самоствердження, оскільки демократія мала дуже міцне коріння в народі. Через реформи, проведені Солоном, Клісфеном були закладені основи афінської демократії, подоланий опір родової знаті та створена демократична республіка в Афінах, яка за Перикла досягла найвищого розвитку і стала найкращим зразком стародавньої елітарної демократії.

Література

1. Бергер А.К. Политическая мысль древнегреческой демократии. – М.,1966.
2. Ткаченко В.В. Лекції з історії розвитку державно-правових відносин у давньогрецькій і давньоримській цивілізаціях. – К.,2005.
3. Разумович Н.Н. Политическая и правовая культура. – М.,1989.
4. Ковлер А.И., Смирнов В.В. Демократия и участие в политике. Критические очерки истории и теории. – М.,1986.